

ΕΝΑ ΜΟΝΑΔΙΚΟ ΕΥΡΗΜΑ: ΤΑΦΟΣ ΑΥΛΗΤΡΙΑΔΑΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΛΗ

Όλγα Δακουρά-Βογιατζόγλου
Αρχαιολόγος Α' ΕΠΚΑ

Εισαγωγή

Η οργάνωση των νεκροταφείων στην περιοχή των Δυτικών Λόφων, τα οποία ανάγονται στην ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή, σχετίζεται ιστορικά με την κατασκευή του Διατειχίσματος, κατά τα τέλη του 4ου αι. π.Χ., που άφησε απροσάταυτη μια μεγάλη οικιστική περιοχή των δήμων Μελίτης και Κοίλης, η οποία στη συνέχεια ερημώθηκε.

Τα νεκροταφεία της περιοχής των Λόφων εντοπίζονται κατά μήκος των δύο κεντρικών οδικών αξόνων, που εξυπηρετούσαν την επικοινωνία της ΝΔ αυτής περιοχής με το κέντρο και τα λιμάνια. Από αυτούς ο πρώτος διέρχεται από την πύλη του Διπύλου υπέρ των Πυλών, στο ύψος του Αγίου Δημητρίου του Λουμπαρδιάρη και ταυτίζεται με την «διά Κοίλης οδό», που οδηγούσε στα λιμάνια του Πειραιά.

Η ευτυχής συγκυρία της ένταξης των Λόφων Μουσών-Πνυκός-Νυμφών στο πρόγραμμα της Ενοποίησης των Αρχαιολογικών Χώρων της Αθήνας (1998-2004) υπήρξε η αφορμή για την συνολική ανασκαφή και ανάδειξη της αρχαίας οδού και μέρους του παρόδιου νεκροταφείου της. Η ανασκαφή του νεκροταφείου έφερε στο φως περίπου 200 τάφους, οι οποίοι προσφέρουν νέα αρχαιολογικά δεδομένα και προσθέτουν ουσιαστικά στην ιστορική τοπογραφία της Αθήνας ένα εκτεταμένο νεκροταφείο των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων με ποικιλία ταφών και πλήθος ευρημάτων (εικ. 1).

Ο τάφος 22/108 του νεκροταφείου της Κοίλης παρουσιάζεται εδώ μεμονωμένα, λόγω του ξεχωριστού ενδιαφέροντος του ευρήματος που μας χάρισε, ένα

ακέραιο μουσικό όργανο, έναν πλαγιάυλο (εικ. 2). Και όχι μόνο, τα πορίσματα της έρευνας, μετά την εξέταση των ταφικών ευρημάτων, συγκλίνουν στη διαπίστωση ότι βρισκόμαστε μπροστά στον τάφο μιας άγνωστης σε μας, αλλά πολυαγαπημένης στην εποχή της αυλητρίδας, του 2ου αι. π.Χ., γεγονός μοναδικό από τα μέχρι σήμερα γνωστά στοιχεία.

Περιγραφή του τάφου 22/108

Ο τάφος βρίσκεται στον κεντρικό τομέα της οδού Κοίλης, στο βόρειο κράσπεδο της οδού και σε μικρή απόσταση από την μνημειώδη εξέδρα. Η ανασκαφή του τάφου πραγματοποιήθηκε τον Σεπτέμβριο του 2000. Πρόκειται για κιβωτιόσχημο τάφο με προσανατολισμό από τα ΒΔ προς τα ΝΑ, που καλυπτόταν από μια μεγάλη αδρά λαξευμένη λίθινη πλάκα (διαστάσεων 2,10x0,73μ.), σπασμένη στα ΒΔ σε δύο τμήματα, πάνω από τα οποία είχε τοποθετηθεί μια πρόσθετη πλάκα μικρότερων διαστάσεων. Ο τάφος ήταν σφραγισμένος περιμετρικά με την τοποθέτηση μιας σειράς από μικρούς αργούς λίθους και τα πλευρικά του τοιχώματα ήταν επενδεδυμένα με λίθινες πλάκες. Η επίχωση του τάφου ξεκινούσε σε βάθος 0,45μ. από την επιφάνεια του και, μετά την αφαίρεση ενός αμμώδους στρώματος και ενός στρώματος λάσπης, εμφανίστηκαν, σε βάθος 0,69μ. στα ΒΑ, οστά, μέσα σε ένα στρώμα κόκκινο με λίγα χαλίκια. Τα σκελετικά κατάλοιπα από το κάτω μέρος δύο νεκρών, με προσανατολισμό ΝΑ-ΒΔ, φαίνονταν διαταραγμένα και από τους δύο σκελετούς δεν βρέθηκαν τα κρανία. Κάτω από τους δύο

Εικ. 1. Ο τάφος 108 στο νεκροταφείο της αρχαίας οδού Κοίλης

ΕΝΑ ΜΟΝΑΔΙΚΟ ΕΥΡΗΜΑ: ΤΑΦΟΣ ΑΥΛΗΤΡΙΑΔΑΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΛΗ

Εικ. 2. Ο πλαγιάυλος του τάφου 108 του αρχαίου νεκροταφείου της Κοίλης

αυτούς σκελετούς, σε βάθος 0,78μ., αποκαλύφθηκαν οστά από τα κάτω άκρα ενός άλλου νεκρού και άλλα διάσπαρτα μαζί με τμήματα κρανίου. Οι αλληπάλληλες αυτές ταφές φαίνεται ότι δεν ήταν κτερισμένες, καθώς στο στρώμα εμφάνισής τους και δίπλα στους νεκρούς δεν εντοπίστηκαν κτερίσματα.

Να σημειωθεί, όμως, ότι από το βάθος των 0,70μ. άρχισαν να εμφανίζονται στη ΝΑ στενή πλευρά του τάφου κάποια διάσπαρτα οστά μαζί με άτακτα ριγμένα 30 ακέραια και πολλά θραυσμένα ατρακτοειδή μυροδοχεία. Ανάμεσα στα μυροδοχεία εντοπίστηκε και ένα εξάρτημα ασημένιου κοσμήματος. Του ίδιου τύπου μυροδοχεία και σε εξαιρετικά μεγάλη ποσότητα εξακολούθησαν να εμφανίζονται, συγκεντρωμένα πάντα στα ΝΑ του τάφου, μέχρι το βάθος των 0,90μ. Από το βάθος αυτό και μετά άρχισαν να συλλέγονται ευρήματα διάσπαρτα σε όλη την επιφάνεια του τάφου, ενώ κάποιοι πεσομένοι αργοί λίθοι ανάμεσα στα ευρήματα ήταν εντοπιζόμενοι κυρίως στα ΒΔ. Στο στρώμα αυτό συνελέγησαν χρυσές κλωστές, σιδερένια καρφιά, ένα οστέινο ασπίδιο, μια σιδερένια στλεγγίδα μαζί με χάλκινο δακτύλιο, από την ΝΔ μακριά πλευρά του τάφου, ένα αλάβαστρο εξ αλαβάστρου, από την ΒΔ στενή πλευρά και μεγάλη ποσότητα μυροδοχείων από την ΒΔ και κατά μήκος της ΝΔ πλευράς του τάφου. Όταν αφαιρέθηκαν οι λίθοι, στα ΒΔ και σε βάθος 0,96μ., αποκαλύφθηκαν οστά από τα κάτω άκρα και άλλα διάσπαρτα, που ανήκαν στον αρχαιότερο νεκρό που τάφηκε στον τάφο της Κοίλης. Ο νεκρός, μάλλον, ήταν τοποθετημένος από τα ΝΑ-ΒΔ, όπως και οι προηγούμενοι νεκροί. Στο στρώμα αυτό με τα σκελετικά κατάλοιπα βρέθηκαν, επίσης, πλήθος από μυροδοχεία διάσπαρτα στην επιφάνειά του τάφου και πολλές χρυσές κλωστές. Το εντυπωσιακό, όμως, εύρημα ήταν η αποκάλυψη, in situ, ενός ακέραιου,

οστέινου, χαλκόδετου πλαγιάυλου, που σωζόταν στο κέντρο περίπου της ΝΔ μακριάς πλευράς του τάφου, και από την αριστερή, μάλλον, πλευρά του νεκρού.

Κάτω από τον σκελετό βρέθηκαν πολλά ακόμη μυροδοχεία, το ζευγάρι του οστέινου ασπιδίου και τμήματα από μια δεύτερη σιδερένια στλεγγίδα, μαζί με ένα χάλκινο δισκάριο.

Κατά την διάρκεια της συντήρησης της στλεγγίδας διαπιστώθηκε ότι πολλά από τα σιδερένια τμήματα ανήκαν στη λεπίδα ενός ψαλιδιού. Ο τάφος είχε βάθος περίπου ένα μέτρο και οι όρθιες πλευρικές πλάκες του είχαν πακτωθεί στις επιχώσεις μιας εγκαταλελειμμένης οικίας, της οποίας το λαξευτό δάπεδο εμφανίστηκε σε βάθος 1,26μ.

Τα ευρήματα και η ταυτότητα του νεκρού

Η εικόνα που παρουσίαζε ο τάφος της Κοίλης έδινε με σαφήνεια την εντύπωση των διαταραγμένων και αναμοχλευμένων ταφών. Από τα ανασκαφικά στοιχεία γίνεται φανερό ότι οι πεσομένες πέτρες, που βρέθηκαν στο στρώμα του αρχαιότερου νεκρού, προέρχονταν από τις πέτρες του περιμετρικού σφραγίσματος, που παρασύρθηκαν από εκείνους οι οποίοι παραβίασαν τον τάφο. Δεν αποκλείεται η αναμόχλευση του τάφου να έγινε από εκείνους που τον άνοιξαν, για να τοποθετήσουν τους μεταγενέστερους νεκρούς. Οι ίδιοι, μάλλον, παραμέρισαν πρόχειρα, στη ΝΑ πλευρά του τάφου, τα εκατοντάδες μυροδοχεία, ανακατεμένα με τα οστά, χωρίς να προηγηθεί ανακομιδή με τον οφειλόμενο σεβασμό.

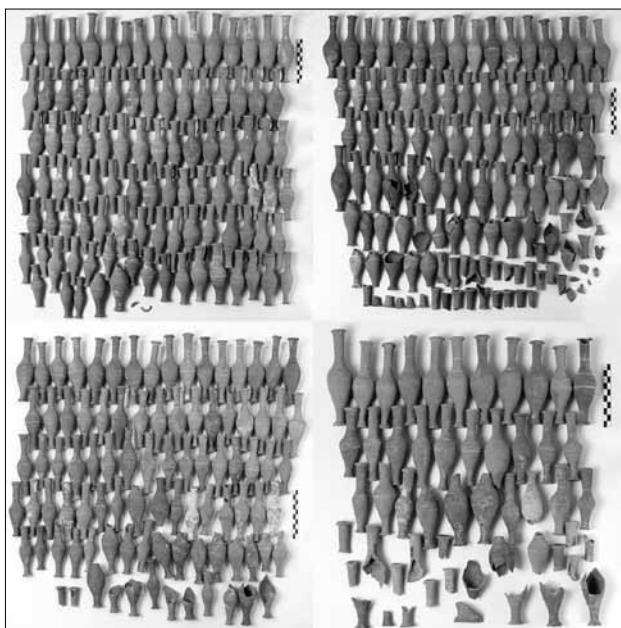
Οι νεότερες ταφές δεν πρέπει να απέχουν χρονολογικά πολύ από τον αρχαιότερο νεκρό, αν κρίνει κανείς από το πάχος της επίχωσης, η οποία μεσολαβεί ανάμεσά τους και από την σύστασή της, η οποία ουσιαστικά δεν διαφοροποιείται.

Με τα δεδομένα που προκύπτουν από την ενδελεχή εξέταση των ανασκαφικών στοιχείων, θεωρούμε ότι τα κτερίσματα, τα οποία βρέθηκαν κατά την ανασκαφή του τάφου, ανήκουν στον αρχαιότερο νεκρό. Έτσι, με οδηγό μας αυτά θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε στα ερωτήματα που προκύπτουν, όσον αφορά το φύλο και την προσωπικότητα του.

Ως προς το πρώτο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι το σκελετικό υλικό όλων των ταφών και ιδιαίτερα του αρχαιότερου είναι τόσο αποσπασματικά σωζόμενο ώστε μια πρώτη εξέταση που πραγματοποιήθηκε δεν βοήθησε στην ταύτιση του φύλου του. Για να το διαπιστώσουμε θα επικεντρωθούμε στα κτερίσματα του τάφου.

Ο ακέραιος χαλκόδετος πλαγιάυλος δίνει από την πρώτη στιγμή το στίγμα του ιδιοκτήτη του τάφου. Βρισκόμαστε μπροστά στο τάφο ενός οργανοπαίχτη, που έπαιζε τον πλαγιάυλο. Ένα είδος αυλού, που έχει επικρατήσει να λέγεται «Maenand pipe» από το πρισματικό έξαρμα, που θυμίζει στήθος Μαινάδας.

Ο πλαγιάυλος είναι γνωστός από λίγα ακόμη παραδείγματα, με αρχαιότερο τον πλαγιάυλο της Αλικαρνασσού, του 3ου αι. π.Χ., ενώ οι απεικονίσεις του είναι σχετικά σπάνιες. Για τον πλάγιο αυλό ο Αριστοτέλης σημειώνει ότι έχει ήχο μαλακό, γλυκό, αλλά όχι τόσο καθαρό (Περί ακουστών 801, b 33). Σύμφωνα με τον Ιόβα ο πλαγιάυλος αποτελούσε εφεύρημα του Οσίριδος και διευκρινίζει ότι οι αυλοί από λωτό ονομάζονται από τους Αλεξανδρείς «φώτιγγες». Κατά τον Πολυδεύκη (Πολυδ. 4.74, πρβλ και Πλίνιος Naturalis Historia 7.204) ο πλαγιάυλος ήταν εφεύρεση των Λιβύων και ήταν φτιαγμένος από λωτό. Ιδιαίτερα διαφορετική είναι, όμως, η πληροφορία του φιλόσοφου

Εικ. 3. Ατρακτόσχημα μυροδοχεία από τον τάφο 108 της Κοίλης

Ποσειδώνιου ότι «τα φωτίγγια και τα μοναύλια ήταν όργανα για γλέντια και όχι για πολέμους» (Αθήναιοι 4.176c). Στην Αίγυπτο η χρήση του πλαγιάυλου ήταν πολύ διαδεδομένη και συνδεόταν με τη λατρεία του Σαράπιδος (Λούκιος Απουλίου, Μεταμορφώσεις 11.9).

Το όργανο, παρότι μας είναι γνωστό από τις φιλολογικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες, εντούτοις σύγχρονοι μελετητές έχουν αμφισβητήσει την ύπαρξή του στον Ελληνικό, Ετρουσκικό και Ρωμαϊκό κόσμο, θεωρώντας ότι ήλθε στην Ευρώπη τον 10ο αι. από την Ινδία και την Άπω Ανατολή, μέσω του Βυζαντίου.

Ο πλαγιάυλος του τάφου της Κοίλης, από οργανολογική άποψη, είχε την τύχη να μελετηθεί και να δημοσιευθεί από έναν έγκριτο μελετητή της αρχαίας ελληνικής μουσικής, τον Στέλιο Ψαρουδάκη.

Ο κ. Ψαρουδάκης υποστηρίζει ότι ο πλαγιάυλος της Κοίλης αποτελεί ένα εξαιρετικό και μοναδικό δείγμα του είδους του οργάνου, το οποίο ήταν σχεδιασμένο να παίζει και στις δύο κλίμακες, την διατονική και την χρωματική-μελωδική και βέβαια ότι η ιστορία του βαθαίνει μέσα στο χρόνο.

Το δεύτερο σημαντικό και εξαιρετικά διαφωτιστικό για την προσωπικότητα του νεκρού εύρημα είναι τα εκατοντάδες ατρακτόσχημα μυροδοχεία, τα οποία εναπόθεσαν οι πενθούντες φίλοι και συγγενείς που συνόδευαν τον νεκρό στην τελευταία του κατοικία. Με τον υπολογισμό των ακέραιων μυροδοχείων και των θραυσμάτων, (λαιμοί, πόδια και κοιλιές), ο συνολικός αριθμός φθάνει τα 353 μυροδοχεία.

Τα μυροδοχεία, που χρησιμοποιούνταν για τις προσφορές στον νεκρό αποτελούν το επικρατέστερο κτέρισμα των

ελληνιστικών τάφων και η ποσότητα τους κυμαίνεται. Αν ο αριθμός των 30 μυροδοχείων που βρέθηκαν σε τάφο της Αθήνας θεωρήθηκε εντυπωσιακός, και των 52 από τάφο της Χακλίδας εκπληκτικός, τότε ο μόνος τρόπος για να χαρακτηριστεί η ποσότητα των μυροδοχείων του τάφου της Κοίλης είναι ότι ο αριθμός τους είναι πρωτοφανής. Τα ίδια τα μυροδοχεία αποτελούν και το μοναδικό καθοριστικό στοιχείο για την χρονολόγηση του τάφου, που σύμφωνα με τα χρονολογημένα παράλληλά τους, τοποθετούνται από το δεύτερο τέταρτο του 2ου αι. έως την αρχή του δεύτερου μισού του 2ου αι. π.Χ. (εικ. 3).

Ένα ιδιαίστον στοιχείο του τάφου, αποτελεί το λίθινο αλάβαστρο, καθώς είναι, σχετικά, ενδεικτικό των γυναικείων ταφών. Το αλάβαστρο από τον τάφο χρονολογείται στο α' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. και η συνύπαρξή του με τα εκατοντάδες νεώτερα μυροδοχεία δείχνει ότι συνόδευσε τον νεκρό στο ταξίδι του ως αγαπημένο κειμήλιο.

Η ύπαρξη των δύο σιδερένιων στλεγγίδων, μίας ακέραιης και μίας αποσπασματικά σωζόμενης, όπως είναι γνωστό δεν αποτελεί οπωσδήποτε στοιχείο ανδρικής ταφής, καθώς από τα ανασκαφικά δεδομένα έχει διαπιστωθεί ότι η κατανομή των κτερισμάτων σε γυναικεία και ανδρικά αφήνουν περιθώρια πολλών εκπλήξεων. Η ύπαρξη στλεγγίδων σε γυναικείους τάφους συνδέεται με την χρήση τους ως εξαρτήματα του γυναικείου καλλωπισμού. Ακόμη, το χάλκινο δακτυλίδι, που βρέθηκε δίπλα στην πρώτη στλεγγίδα, θα μπορούσε να εκληφθεί ως χαρακτηριστικό μιας γυναικείας ταφής. Η λεπίδα του ψαλιδιού, η οποία συστάθηκε από τα σιδερένια τμήματα που βρέθηκαν στον τάφο, μας

βοηθάει περαιτέρω. Τα ψαλίδια, συνήθως, βρίσκονται σε γυναικείους τάφους και ερμηνεύονται ως κομμωτικά εργαλεία, που χρησιμοποιούνταν και κατά την «πένθιμον κουράν». Το χάλκινο δισκάριο, που προέκυψε από τους καθαρισμούς των σιδερένιων ευρημάτων, θα μπορούσε να προσφέρει κάποια ένδειξη της γυναικείας φύσης του νεκρού, εάν αποτελεί διακοσμητική κεφαλή μιας καρφίδας ή εργαλείου καλλωπισμού. Ακόμη, τα δύο ασπίδια με την σπή ενήλωσης στο κέντρο τους, που στην επιφάνειά τους διασώζουν ίχνη από φύλλο χρυσού, συνήθως, ήταν ένθετα σε κάποιο ξύλινο ή δερμάτινο κιβώτιο, τα οποία ανήκαν κυρίως στον εξο-

πλισμό της γυναίκας. Εξάλλου, ο όγκος από τις χρυσές κλωστές, τα χρυσά ελάσματα, καθώς και τα κατάλοιπα από χρωματιστές κλωστές, μας προσφέρουν στοιχεία για την εικόνα του επίσημου και πολυτελούς ενδύματος, που θα φορούσε ο νεκρός στην τελευταία του κατοικία. Τέλος, τα σιδερένια καρφιά, που βρέθηκαν στον τάφο, προέρχονται το πιθανότερο από το φορείο ή το ξύλινο φέρετρο,

στο οποίο ήταν τοποθετημένος ο νεκρός. (εικ. 4) Τελικά, όμως, εκείνο που πιθανόν να κρατάει το κλειδί του τάφου της Κοίλης, είναι το μικρό ασημένιο ωσειδές περίαπτο ή εξάρτημα περιδεραίου. Στις δύο όψεις του κοσμήματος, καθώς και στη ζώνη ανάρτησης διακρίνονται σειρές με έκκρουστες διακοσμητικές στιγμές, ενώ στην κύρια όψη του αναγνωρίζουμε έκτυπη την παράσταση μιας κωμικής μάσκας. Συγκρίνοντάς την με τους τύπους που βρίσκουμε στις μάσκες της Νέας Κωμωδίας πλησιέστερο της παράλληλο θεωρούμε την μάσκα του πονηρού δούλου. Τούτο, το ασημένιο αντικείμενο αφενός μας υποψιάζει για την πιθανή ύπαρξη

Εικ. 4. Ευρήματα του τάφου. 1. ασημένιο κόσμημα, 2. λίθινο αλάβαστρο, 3. οστέινο ασπίδιο, 4. χρυσές κλωστές και ελάσματα, 5. σιδερένια στλεγγίδα, 6. σιδερένια καρφιά, 7. λεπίδα ψαλιδιού, 8. δακτυλίδι, 9. χάλκινο δισκάριο

ΕΝΑ ΜΟΝΑΔΙΚΟ ΕΥΡΗΜΑ: ΤΑΦΟΣ ΑΥΛΗΤΡΙΔΑΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΛΗ

και άλλων πολύτιμων αντικειμένων μέσα στον τάφο, που ίσως να έγιναν λεία τυμβωρύχων, αφετέρου μας δίνει το ερέθισμα να εκφράσουμε, με κάθε επιφύλαξη, τις παρακάτω σκέψεις:

Ως γνωστόν, η κατανομή των κτερισμάτων σε γυναίκες και ανδρικά δεν αποτελεί την απόλυτη μαρτυρία για τη διάκριση του φύλου, που μόνο τα σκελετικά κατάλοιπα διαθέτουν. Τα όπλα, οι ιπποσκευές, οι σπλεγίδες και τα αγγεία πόσης ανήκουν κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, στον κόσμο των ανδρών, ενώ τα κοσμήματα, οι τερακώτες, τα κιβωτίδια, οι χρωστικές και καλλωπιστικές ουσίες, τα μυροδοχεία ανήκουν κατά κύριο επίσης λόγο, όχι όμως αποκλειστικά, στον κόσμο των γυναικών. Συγκεντρώνοντας, λοιπόν, τα ευρήματα από τον τάφο της Κοίλης θα μπορούσαμε να πούμε, ότι είναι ενδεικτικά μιας γυναικείας ταφής. Σε αυτή την περίπτωση βρισκόμαστε μπροστά στον τάφο μιας «φιλέραστης» στην εποχή της αυλητρίδας, που τάφηκε με το επίσημο, χρυσοκέντητο, φόρεμά της, το όργανό της και τα αγαπημένα της αντικείμενα. Οι εκατοντάδες θρηνητές και θαυμαστές, που την συνόδευσαν απόθεσαν στον τάφο της τις προσφορές τους, τα συνήθη στην εποχή τους μυροδοχεία, θέλοντας να δηλώσουν με την ευτέλεια αυτών των αγγείων την ασημαντότητα και ματαιότητα της ζωής.

Η ενασχόληση των γυναικών επαγγελματικά με τη μουσική είναι γνωστή από την εποχή του Ομήρου και υπήρξε θέμα δημοφιλές της κλασικής αγγειογραφίας. Σε όλες δε τις χρονικές περιόδους της λογοτεχνίας οι γυναίκες αυλητρίδες έρχονται στο προσκήνιο για διάφορους λόγους. Ίσως ήταν δούλες και, σε αυτήν την περίπτωση, εκτός από το παίξιμο του αυλού να επιδίδονταν και σε άλλες δραστηριότητες, όπως τραγούδι, χορό και, ακόμη, στην πορνεία κατά την διάρκεια των συμποσίων στα οποία επ' αμοιβή συμμετείχαν. Αλλά, μπορεί να ήταν και καθ' όλα αξιοσέβαστες ελεύθερες γυναίκες. Στα κλασικά χρόνια καλλιτέχνες του αυλού, που συνόδευαν περιοδεύοντες θεατρικούς θιάσους, μερικές φορές ήταν γυναίκες. Από το τέλος, όμως, του ύστερου 4ου αι. π.Χ. και τους επόμενους αιώνες συνήθως ήταν μόνο γυναίκες.

Μια γυναίκα, λοιπόν, ίσως ξενικής καταγωγής, καλλι-

τέχνιδα του πλαγιάουλου, που πήρε μέρος σε συμπόσια, πανηγύρια και γιορτές, που πιθανόν ταξίδεψε με περιοδεύοντες θιάσους, απέκτησε πλούτη και εκατοντάδες θαυμαστές· μας γοητεύει η ιδέα να πιστεύουμε, ότι ο τάφος της σώζεται, ακόμη σήμερα, στο νεκροταφείο της λαϊκής συνοικίας της Κοίλης.

Βιβλιογραφία

- Anderson-Stojanovic V.R., 1987, "The chronology and function of ceramic unguentaria", *AJA* 91 (1987) σελ. 105 κ.ε
- Bellis A., 2004, *Η καθημερινή ζωή των μουσικών στην αρχαιότητα*, Αθήνα, 2004, 45-63
- Δακουρά-Βογιατζόγλου Ο., 2009, «Η "δια Κοίλης" οδός», στο (επιμ. Μ. Κορρές) *Αττικής οδοί*, Μέλισσα, 2009
- Δακουρά-Βογιατζόγλου Ο., 2008, «Οι Δυτικοί Λόφοι στους Ρωμαϊκούς χρόνους» στο (επιμ. Σ. Βλίζος) *Η Αθήνα κατά την Ρωμαϊκή Εποχή, πρόσφατες ανακαλύψεις, νέες έρευνες*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2008
- ΕΡΩΣ, 2009, Κατάλογος Έκθεσης, Μουσείο Κύκλαδικής Τέχνης, 2009, 199-212
- Μουσών Δώρα: Μουσικοί και χορευτικοί απόηχοι από την αρχαία Ελλάδα*, Κατάλογος έκθεσης στο Μέγαρο Μουσικής, Αθήνα, 2004, 178-9
- Το ελληνικό κόσμημα, 6000 χρόνια παράδοση*, 1997, 142
- Kurtz D. - Boardman J., 2011, *Έθιμα Ταφής στον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο*, (ελλ. μτφρ.), 2011
- Perschel I., 1987, *Die Hetäre by Symposion und Komos in der Attisch Rotfigurigen Vasenmalerei des 6-4 Jahrh v. Chr.*, Frankfurt, 1987
- Psaroudakes St., 2010, "The Hellenistic side Flute and the Koile-Athens Instrument", Proceedings of the IVth International Meeting of MOISA, 2010, (επιμ. D. Castaldo-F.G. Giannachi - A. Manieri) *Rudiae*, ricerche sul monto classico, 2010-2011
- Rotroff S.I., 2006, *The Athenian Agora, Hellenistic Pottery, the Plain Wares*, 2006.
- West M.L., 2004, *Αρχαία Ελληνική μουσική*, Αθήνα, 2004
- Rotroff S.I., 1984, "The Origin and Chronology of Hellenistic Gray Unguentaria", *AJA* 88 (1984), σ. 258 κ.ε.
- Tamplin O., "Auletai and Auletrides in Greek Comedy and Comic Vase-paintings", *NAC* 20, 1991, 31-48